

A magyar várostörténet horizontján

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon.

Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2007. 1–2. kötet, 675 oldal.

Evidencia, hogy Bácskai Vera a magyar várostörténet olyan mérvadó személyisége, aki évtizedek óta adaptálja sikeresen a nyugat-európai, társadalomtörténeti érzékenységgel megújult várostörténet-írás folyamatosan bővülő eredményeit a magyar sajátosságokhoz. Eddigi életműve mind a történeti korszakok, mind a tematika szempontjából igen széles spektrumot ölel fel. A változatos témájú kutatásokhoz kapcsolódó publikációk közös jegye a szerzőre jellemző lankadatlan tudományos érdeklődés, a lenyűgöző forrásismeret és a módszertani igényesség. Budapest Főváros Levéltára arra vállalkozott, hogy a különböző folyóiratokban, tanulmány-, illetve konferenciakötetekben megjelent kutatási eredmények egy jelentős részét egységes, kétkötetnyi kiadványba foglalja egy olyan sorozat első darabjaként, amely Budapest jelentős történeti kutatóinak életművét hivatott bemutatni.

E sorozat indítása mindenképp üdvözlendő, hiszen az ilyen jellegű, egy-szerzős tanulmánykötetekkel nemcsak könnyebben elérhetővé válnak a sokszor kis példányszámban megjelent művek, hanem sokkal jobban megragadható egy jelentős történelmi életmű fejlődési útja. Emellett kiváló oktatási anyagként is szolgálhatnak.

A kétkötetnyi tanulmány hét egységre tagolódik. Az első kötetben az olvasó a módszertani kérdésektől a mezőváros, illetve a városhálózatok problematikáján keresztül jut el a főváros társadalmi összetételéig, valamint a társadalmi mobilitásig. A második kötet a dunántúli városok társadalmával, a városi kereskedelemmel, illetve pénzügyekkel, végül pedig a polgári pályákkal foglalkozik. A 29 tanulmány negyvenéves intervallumot ölel fel: a legkorábbi 1964-ben, a legújabb pedig 2003-ban jelent meg. A „legrégebbi” a mezővárosok kérdését boncolgató blokk Bácskai Verának az 1960-as évekre jellemző fő kutatási területével foglalkozik. Ez az az évtized, amikor a nyugati várostörténet-írások is szakítottak a hagyományos, jogi városfogalomból kiinduló kutatásokkal, és bevonták társadalomtörténeti jellegű elemzéseikbe a más szempontból városiasnak tekinthető településeket is. Az ideológiailag terheltebb magyar történetírásban kézenfekvő kitérés pontot kínált a mezőváros problémája, amelyen keresztül nemcsak megjelenhettek a magyar történelem sajátosságai, hanem ezek hozzákapszolóhatókká is váltak a nyugat- és közép-európai újabb kutatási eredményekhez.

A kötet bevezető – módszertaniként megnevezett – tanulmányai között a hetvenes évek városhálózati kutatásait követően a nyolcvanas évekkel már kiérleltebb várostipológiai megközelítéssel találkozunk. A legfrissebb, utolsó egység pedig híven mutatja, hogy Bácskai Vera a kilencvenes évek végétől kezdve mind

jobban az egyéni életutak, sorsok felé fordult kutatásaiban. Mindemellett a két legnagyobb – a fővárosi, illetve a dunántúli – blokk esettanulmányai azt bizonyítják, hogy a szerző a hatvanas évektől kezdve napjainkig kiváló forrásismertének köszönhetően biztos kézzel illesztette kutatásait tematikus konferenciákba, tanulmánykötetekbe.

A módszertani blokk négy tanulmánya Bácskai Vera munkássága három legfontosabb területének – újkori város-, illetve piackörzetek, magyar várostipológia, magyar városi társadalom – metodikai kérdéseit foglalja össze. Az első – Nagy Lajossal közösen írt – tanulmány az 1828-as piacközpont-elemzés kapcsán a faktorelemzés alkalmazását mutatja be, míg a második ugyanennek a problémának a klaszterelemzéssel való értelmezését. Ebben a két tanulmányban kerülnek megállapításra a ma már nyilvánvaló tételek 1828-ról szólva: (1) a nagy vonzáskörzetű települések köre nem esik egybe a hagyományos nagyvárosok körével; (2) a legfontosabb városi központoknál a kézművesipar sokrétű jellege, illetve volumene mellett az egyéb városi központi funkciók megléte és a jelentősebb népességszám a legfontosabb tényező; (3) a piacközponti funkció erősségét a központ és vidéke együttesen befolyásolja, azaz a funkcionális városeelemzés nem elégedhet meg pusztán a városok elemzésével; (4) a piacközponti funkció legdinamikusabb eleme a kereskedelem; (5) a jelentős piacközponti funkcióval rendelkező városok száma 57-re tehető a Magyar Királyság területén. A klaszteranalízissel végzett vizsgálat ezeket a megállapításokat finomítja, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy a piacközponti funkció mellett szükséges volt legalább egy nem gazdasági jellegű központi funkcióra ahhoz, hogy egy település bekerüljön a legfontosabb öttucatnyi városi központ közé. Az 57 legjelentősebb központ közül csak 22 szabad királyi város, 6 püspöki székhely, míg 29 mezőváros: a jog és a funkció tehát erre a korszakra végleg elválik egymástól, és majd csak a század végére kerül újra összhangba. A 19. században már nem a távolsági, illetve külkereskedelemben való részvétel jelöli ki a jelentős piacközpontokat, hanem a – minél nagyobb és fejlettebb – vidékkel való intenzív kapcsolat.

A nyíregyházi tanulmányban ezen ismertetett tételek köszönnek vissza a mezővárosiasság 19. századi problémáján keresztül. A szerző – saját bevallása szerint – kérdések formájában foglalja össze ezeket a problémákat, ám – szokásához híven – fontos útmutatókkal is szolgál a további kutatások számára: a városiasság kérdésénél nem elég a város vizsgálata, be kell vonni a város vidékét is, hisz Nyíregyháza látványos fellendülése is (1828-ban a 23. legfontosabb piacközpont) onnan eredeztethető. A nagy földterülettel rendelkezők aránya igen magas a városban – valószínűleg itt keresendő e felfutás oka is –, ám ugyanez a réteg a század végére már a fejlődés fékezőerejévé válik az ipari fejlődésben való részvétel elutasítása miatt. A hazai haladás másik jellegzetes paradoxona szintén tetten érhető e város történetében: míg a rendiség bomlása során az egyén jogaiban szabadabbá válik, a közösségi jogok korlátozódnak, és így Nyíregyháza a korszakban – gazdasági fejlettsége ellenére – sem szabad királyi, sem törvényhatósági jogot nem kap.

Az 1848 előtti forrásokról szóló tanulmány tíz forráscsoportot nevez meg a bennük rejlő kutatási témákkal és problémákkal együtt. Bácskai Vera a tanulmány végén sajnálattal jegyzi meg, hogy hiányzik a csapatmunka és az összehangolt összehasonlító kutatás az újkori magyar várostörténet területén. Annak ellenére, hogy a tanulmány megjelenése óta eltelt húsz év alatt jelentős művekkel gazdagodott a magyar várostörténet, a felsorolt kutatási témák egyike sem lett kimerítve, és a csoportmunka hiánya ma is éppoly aktuális, mint ahogy az volt az 1980-as évek végén.

A mezőváros problémájáról szóló tanulmányok megállapításai mára jórészt beépültek a történelmi diskurzusba és az oktatásba is, ám ezek hozadékával még nem egyértelműen vetett számot a magyar történetírás, illetve történelmi szociológia. Bácskai Vera ugyanis arra hívja fel a figyelmet főleg a 15–19. évszázadra kiterjedő elemzése alapján, hogy erre a korszakra vonatkozóan félrevezető a szabad királyi városok és a mezővárosok külön entitásként való elemzése. Az agrárjelleg nem egy szabad királyi városban domináns, míg számos mezőváros egyértelmű városi jelleget és funkcióegyüttest mondhat magáénak. A várostörténelmi kutatásnak tehát már a kora újkor évszázadaira vonatkozóan sem érdemes ezt a jogi megkülönböztetést alkalmaznia, nem is beszélve a 18–19. századról. E tétel fényében az újkori magyar társadalomnak nemcsak a Szekfű-féle, de az Erdei-féle interpretációja is átgondolásra szorul, amellyel részben még adós a hazai társadalomtörténet-írás.

Bár tíz év választja el egymástól a városhálózati blokk két tanulmányát, azok szerves egységet alkotnak egymással, és jól illusztrálják, hogy a módszertani részben felvetett állítások hogyan tesztelhetők regionális „mélyfúrások” által. A két tanulmány Dél-, és Észak-Dunántúl piackörzeteit, illetve piacközpontjait mutatja be a 19. század első felére vonatkozóan. A két terület piackörzetei között jelentős különbségek figyelhetők meg: míg délen kevés, nagy kiterjedésű piackörzetet találunk, addig északon jóval több, és csekélyebb népességszámú központ gyakorolt vonzást. Nagyon fejlett piacközpontok ott alakultak ki, ahol a vonzáskörzeten sokoldalú mezőgazdasági árutermelés folyt, és ehhez jelentős, legalább az országos átlagnak megfelelő kézművesipar és kereskedelem társult. Ennek alapján a Dél-Dunántúlon Pécs, Nagykanizsa, Keszthely, Zalaegerszeg és Dunaföldvár, míg az Észak-Dunántúlon Sopron, Győr, Székesfehérvár, Pápa, Komárom, Szombathely, Körmend, Kőszeg, Kismarton, Tata, Moson-Óvár, Nezsider és Kiscell érdemel részletesebb elemzést piacközponti vagy egyéb funkcionális jelentősége alapján. Veszprém pedig – központi elhelyezkedése révén – mindkét elemzésben szerepel. Észak-Dunántúl változatos terménykészletével, kedvező közlekedési viszonyaival, fejlettebb iparú és kereskedelmű vidékével tűnik ki a Dél-Dunántúlhoz képest. Ez a régió bővelkedik kisebb szabad királyi városokban is, melyekre vonatkozóan Bácskai Vera megállapítja, hogy e vonzáskörzetüket elvesztő régi központok sikerrel tartották meg kézművesipari-kereskedelmi jelentőségüket.

A kötet legerjedelmesebb blokkja Pest társadalmának több szegmensét vizsgálja a 19. század első felére vonatkozóan: a politikai szerepvállalás társadalmi-gazdasági feltételei, a házassági stratégiák és viszonyok, a Béccsel, illetve

Prágával való összevethetőség kérdése, a reformkori társadalmi változások trendjei, a zsidóság betelepülése és integrálódása, a bevándorlás problémája, a háztulajdonosok mobilitása, valamint a polgárság iskoláztatási stratégiája kerül bemutatásra. Az 1848-as országgyűlési követválasztói névjegyzékek részletes – korábbi összeírásokat is felhasználó – elemzésével Bácskai Vera arra a kérdésre keresi a választ, hogy a választójog kibővítése vajon változást hozott-e a várospolitikában szerepet játszó, illetve az arra közvetett befolyást gyakorlók körére. Pest esetében – például Budával ellentétben – feltételezhető, hogy a városi önkormányzati szervek választott testületé alakításának és a választójog kiszélesítésének köszönhetően az 1848-ban választott képviselő-testületek tagjai hívebben képviselték a város társadalmi-foglalkozási összetételét, mint a korábbi önkormányzati szervek, valamint hogy kontinuos foglalkozási és még inkább személyi összetétele alapján az új képviselő-testület nem adhatott új irányt a városvezetésnek. E testület ugyanakkor lojális maradt a forradalmi kormány iránt, amit az is bizonyít, hogy 1850–51-ben a képviselő-testületben az 1848-as tagoknak csak kevesebb mint 13%-t találjuk.

A főváros blokk következő tanulmánya nemcsak új információkkal szolgál a főváros újkori társadalom- és gazdaságtörténetére vonatkozóan, hanem megismerhetjük általa egy forráscsoport használhatóságát és feldolgozási lehetőségeit is. Hiányos jellegük ellenére az egyházi házassági anyakönyvek – a megsemmisült adóösszeírások híján – egyedülálló forrást jelentenek a főváros 1735–1830 közötti társadalomtörténeti kutatásaihoz. Információval szolgálnak a foglalkozási megoszlásra, a betelepülők származáshelyére, illetve a népesség különböző rétegeinek vagyoni helyzetében, életmódjában, megélhetési lehetőségeiben, társadalmi rangjában végbement változásokra nézve. Különösen igaz ez a megállapítás a 19. századi, már pontosabban vezetett anyakönyvekre.

A három közép-európai nagyváros összevetése ahhoz, a talán meglepő eredményhez vezet, hogy mindhárom főváros társadalmi életében hasonló dinamikát követ a társadalmi (demográfiai) változás: az 1820–30-as évek fordulóján indul és az 1870-es évektől vesz új irányt. Az így kijelölt öt évtized egységes – a tőkés viszonyok kialakulását hozó – korszaknak tekinthető, amelyet nem törnek meg a politikatörténeti szempontból oly fontos 1848-as forradalmak. Ennek az időszaknak a nyitányát elemzi az 1838-as pesti árvíz kapcsán a blokk negyedik tanulmánya. Bácskai Vera ebben a vizsgálatban szinte minden oldalról szemügyre veszi a polgárosodó pesti és budai lakosságot, külön hangsúlyt fektetve a két város társadalmában megfigyelhető különbségekre. A demográfiai, migrációs, vallási, foglalkozási viszonyoktól indulva a hagyatéki iratok izgalmas elemzésein át jutunk el a gazdasági, a szellemi és a politikai elit stratégiáinak felvázolásához úgy, hogy érthetővé válnak a pesti és budai lakosság 1848-as szerepvállalás-módozatai is. Fontos lenne, hogy ezt a tanulmányt minden történész-hallgató megismerje a reformkori magyar társadalomra vonatkozó tanulmányai során. Ennek az elemzésnek a kiegészítéseként is felfogható a pesti zsidóságról szóló cikk, amely a zsidóösszeírások és a városi tanács iratanyagának elemzésén

keresztül mutatja be a zsidók 1780-as évektől – bizonyos feltételek mellett – lehetővé váló Pestre való betelepülésének folyamatát. Míg a házalók és zsidókereskedők egy elavult kereskedelmi technikát képviseltek és számos – sokszor jogos – atrocitásnak voltak kitéve, addig a nagykereskedői réteg viszonylag korán, és egyre nagyobb sikerrel tudta csoportérdekeit városi szinten is érvényesíteni. A történeti közhelyek átgondolására sarkall az a megállapítás, hogy „a húsz évnél hosszabb ideig folyamatosan tevékenykedő zsidó cégtulajdonosoknak csak 42%-a tartozott a vállalkozó típusú kereskedők csoportjába”, míg a görögkeletieknek 100%-a, a protestánsoknak pedig 80%-a.

A következő két tanulmány is a migrációval foglalkozik. A pesti lakatos- és német szabó-, illetve budai szabóinasok betelepülésének elemzése kidomborítja a polgárok, a házasság révén megtelepülők, valamint a családalapításra nem képes szakképzetlen csoportok közötti különbségeket, és további kutatásra ösztönöz. A kötet egyik legkorábbi, ám hangvételében és módszertani megközelítésében a többi tanulmányhoz szervesen illeszkedő elemzése a pesti belvárosi háztulajdonosok 1733–1820 közötti mobilitását mutatja be. A többgenerációs háztulajdonosi réteget általában a felfelé való mobilitás jellemezte a vizsgált évszázadban. A társadalmi emelkedés vágya motiválta a 19. századi pesti polgárok iskoláztatási stratégiáját is. A gimnáziumi tanulmányok ugyanis nemcsak a későbbi peregrinációt készíthették elő, hanem elsajátíthatóvá tették az „úri” viselkedés szabályait, és személyes kapcsolatokat teremtettek a reformkori polgárság vállalkozó szellemű tagjai és a liberális nemesség fiai között.

A főváros reformkori változásai után a dunántúli városok 18–19. századi társadalmával ismerttet meg a tanulmánykötet következő blokkja. Az első három tanulmány az 1828-as elemzések előtt, a hetvenes évek elejéről származik, és jól mutatják, milyen egyéni kutatások vezették el Bácskai Verát a szintetizáló műveihez. A dinamikus fővároshoz képest a 18–19. század fordulóján mind Győrre, mind Székesfehérvárra stagnálás volt jellemző. Az országos összeírások és a helyi adóösszeírások összevetésével elemzett városok esetében a társadalmi inercia a jellemző. Az 1710-es évektől benépesülő Kaposvár érthetően jóval dinamikusabb képet mutat. Ennek a városnak a vizsgálata során világít rá szerzőnk arra, hogy a kézművesipar szerepének túlhangsúlyozása helyett a települések jelentősége a kereskedelmi-piaci körzeti funkciójukban keresendő a 19. század elején.

A rendszeresen megszervezett Mogensdorf-szimpoziumra készült tanulmány a dunántúli városi polgárság mentalitástörténeti jellegzetességeit kívánja megragadni az 1790–1830-as évtizedek tekintetében. Itt főleg problémafelvetésekkel, kérdésekkel találkozunk a lakosságnak azon 5-6%-nyi, mind gazdasági, mind műveltségi szempontból igen megosztott rétegére vonatkozóan, akiknek a francia forradalomhoz való viszonya – a források viszonylagos gazdasága ellenére – napjainkig sem került feltárássra. Ugyanezen korszak dunántúli polgárságának vagyoni viszonyaira kérdez rá a győri és a soproni hagyatéki levéltárak elemzése során a következő tanulmány. E kutatás lehetőséget ad a két, hasonló méretű és jelentőségű város fejlődésének összevetésére. A 19. század első felében a két város

jelentősen eltérő utat jár be: Sopron hanyatlik, kereskedői és kézművesei eladósodnak, lakossága mindinkább a mezőgazdasági termelésben találják meg boldogulása forrását; Győr ezzel szemben dinamikusan fejlődő kereskedelmi központ képét mutatja, amelynek polgárai jóval többet költenek ingóságokra, reprezentációra, mint soproni kortársaik.

Mint korábban a főváros kapcsán láttuk, a 19. század első felében a városi társadalom egyik kulcskérdése volt a betelepülés, és az ahhoz való viszonyulás. Bácskai Vera a blokk utolsó cikkében öt város – Kőszeg, Nagykanizsa, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely – esetében vizsgálja a bevándorolt polgárokat származási helyük és foglalkozási összetételük szerint. Két modell látszik körvonalazódni: az egyik az új polgárok befogadása iránt nyitott városé (Kőszeg, Nagykanizsa, Szombathely, valamint Pest), amely inkább a dinamikusan fejlődő városokat jellemzi; a másik a kevésbé dinamikusan fejlődő, bezárkózó városoké, ahol nehezítik a polgárok beköltözését (Sopron, Székesfehérvár, valamint Buda).

A kötet külön egységébe sorolódik három gazdaságtörténeti tanulmány, amelyek a pénz- és áruhitellel, a gabonakereskedelemmel, valamint a pesti nagykereskedőkkel foglalkoznak. A 18. század második felének pesti hitelviszonyaira vonatkozóan a szerző a következő tanulságokat vonja le a hagyatéki leltárak és a betáblázási jegyzőkönyvek elemzése alapján: az 1770-es és az 1780-as években szembeűnő a bécsi kereskedők előretörése más külföldi versenytársaikkal szemben. Az adott korszakban bővültek a pesti polgárok magyarországi kereskedelmi kapcsolatai mind az üzleti partnerek köre, mind a vásárolt áruk volumene tekintetében.

A szakirodalom szerint igen dinamikus alföldi városok gazdasága – különös tekintettel a nagykereskedelemre – Szeged város Tisza-hídi Bizottságának 1843–1847. évi hídnyitási jegyzőkönyveinek vizsgálatán keresztül kerül bemutatásra. A gabonaforgalom jórészt a győri és a pesti, valamint – főleg a helyi kereskedelem szempontjából – a szegediek kezében összpontosult. De vajon kik voltak ezek a nagykereskedők? Erre keresi a választ a blokk utolsó tanulmánya, amely a 19. század első felében élt pesti nagykereskedők vizsgálatát mutatja be a kereskedőtestületek jegyzőkönyvei és iratai, a pesti tanács idevonatkozó iratai, valamint a végrendeletek, hagyatéki iratok alapján. A konjunkturális viszonyok bemutatása után e kereskedőréteg összetételével, vállalkozásaik életképességével, a vállalkozók típusaival, társadalmi aspirációival és öntudatuk jellemzőivel ismerkedünk meg. Ez a csekély létszámú réteg – Bácskai szerint – azért került közel a nemességhez, mert hiányzott mögüle egy szélesebb középvállalkozói csoport, és így kívánták elérni – az ekkor még bizton remélt – gazdasági szerepüknek megfelelő társadalmi pozíciót.

A tanulmánykötetet két városi családtörténet zárja: a Sztrázsa család történetén keresztül a pesti viszonyokba való beilleszkedés nehézségeivel, Havel Lipót naplójának elemzésén keresztül pedig egy sikeres *self-made man*nel ismerkedhetünk meg. A mobilitás problémájának a korábbi tanulmányokban megismert elemzése itt mentalitástörténeti kérdésekkel egészül ki. Vajon mennyiben hatották át a közép-

és kispolgárságot a pesti polgárság hagyományos értékei? Mivel magyarázható egyes családok lezüllése, mások felemelkedése? A válaszok a mobilitás intézményes csatornáinak elemzésén túl az egyéni életpályák kutatásában rejlenek.

A tanulmánykötetet irodalomjegyzék, és – a könyvkiadásunkból sajnálatos módon kiveszni látszó – név- és helymutató zárja, ami külön segíti a kötetekben való eligazodást. Bácskai Vera jelen kötetben bemutatott munkásságán keresztül jól átláthatóvá válik az újkori magyar várostörténet horizontja, a tanulmányok újraolvasása a kutatások folytatására ösztönöz. A recenziens pedig örömmel várja a Fővárosi Levéltár ezen új sorozatának második kötetét, amely Kubinyi András életművét ígéri bemutatni.

Sonkoly Gábor